

1949p. **12.** Macmillan English Dictionary. – Macmillan Publishers Limited, 2002. – 1692p. **13.** Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, Eleventh Edition. – Merriam-Webster, Incorporated, 2008. – 1622p. **14.** Merriam-Webster's Online Dictionary//www.merriam-webster.com **15.** New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, Inc.: Danbury, 1993. - 1248p. **16.** Oxford Paperback Thesaurus, Seventh Edition. – Oxford University Press, 2006. – 930p.**17.**Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English, Fifth Edition. – Oxford University Press, 1995. – 1428p. **18.** Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English, Seventh Edition. – Oxford University Press, 2005. – 1780p. **19.** The American Heritage Dictionary of the English Language, Fourth Edition. – Copyright 2009 by Houghton Mifflin Company. – Published by Houghton Mifflin Company//www.dictionary.com **20.** The Penguin A-Z Thesaurus. – Penguin Books Ltd, 2001. – 442p. **21.** The Penguin English Dictionary. – Penguin Books Ltd, 2002. – 1045p. **22.** WordReference.com English Dictionary//www.foreignword.com

Вакуленко М. О., ст. наук співвр., канд. фіз.-мат. наук
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ПРАВОПИСНА ТРАДИЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ФОНЕМ /Г/, /Г/ ТА /Х/

У статті розглянуто традицію вживання графем «г», «г» і «х» у запозиченнях із погляду етимологічного, семантичного і фонетичного аналізу.

Ключові слова: звук, фонема, графема, запозичення, правопис.

В работе рассмотрена традиция употребления графем «г», «г» и «х» в заимствованиях с точки зрения этимологического, семантического и фонетического анализа.

Ключевые слова: звук, фонема, графема, заимствование, правописание.

In this work, expediency of use of graphemes «г», «г» and «х» in the borrowed words, is studied on the basis of ethymological, semantic and phonetic reasonings.

Key words: sound, phoneme, grapheme, borrowing, spelling.

Актуальність обраної теми зумовлюється тим, що в сучасному правописі правила вживання відповідних графем сформульовані недостатньо чітко, тому написання запозичень зазнає великого впливу суб'єктивних чинників. Метою цієї праці є з'ясування фонетичних, етимологічних і семантичних закономірностей щодо вживання «г», «г» і «х».

О. О. Потєбня [1999, 156] розрізняв у слові зовнішню форму (тобто звучання), об'єктивований звуком зміст і внутрішню форму (або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст), підкреслюючи при цьому, що зовнішня форма нероздільна з внутрішньою. Отже, вживання тієї чи іншої літери впливає не лише на звучання слова, а й на його семантику.

Українські графеми «г» і «ґ» походять із грецької гами γ: перша з'явилася в X столітті разом із кириличним письмом (за деякими даними – зокрема, [Брайчевський 2009, 15] – вона існувала ще раніше в протокирилиці), а другу ввів Мелетій Смотрицький у 1619 році ([Історія 2004, 5]). Фонема /г/ має словорозрізнавальну функцію зовсім у небагатьох парах: *гніт – тніт, грати – трати* та ін. І ця функція не є принципово важливою, оскільки після заміни г на ɣ значення наведених слів можна легко відновити з контексту. У працях [Вакуленко 1996, 12; Вакуленко ВГК 1996, 89; Вакуленко 1997, 14–15] було відзначено, що фонема змінюється за тріадою фонем /г/, тобто маємо ɣ (г) – жс – з': *Віннігер – Вінніпезький*, а не *Вінніпедзький*. Зауважимо, що глухі їх відповідники мають окремі тріади: *х – ш – с' (рух – рушити – в русі), к – ч – ц' (рука – ручний – у руці)*. Отже, фонема /г/ виступає як варіант /г'/ – подібно до відповідних графем. І це не дивно – адже, як переконливо довів відомий славист А. Мейє в роботі «Общеславянский язык» [Мейє 1951, 15] (див. також [Історична граматика 1957, 82]), у процесі становлення української мови проривний звук [г] перетворився на щілинний [г]. Ця тенденція, як засвідчено [Історія 2004], спостерігається і в еволюції українського правопису: запозичені слова (переважно грецького походження), які початково (скажімо, за желяхівкою) було писано з «г», у пізніших правописах (напр., 1928 року) – коли засвоєння вже завершилося – вживалися з «ґ». Саме тому в словнику української мови [Грінченко 1959], який відображає українську лексику, що формувалася протягом століть, переважна більшість слів із літерою «г» мають паралельні форми з «ґ». А відомий мовознавець І. Огієнко зазначає в «Українському стилістичному словнику» [1978, 97–98]: «Чуже, малоприродне нам *g* нарід наш оминає... Вимова [г] єсть наша характерна споконвічна ознака, руйнувати яку було б непотрібним нехтуванням своєї старої культури». В іншій своїй праці – «Історія української літературної мови» [Огієнко 2001, 372373] – він справедливо критикує Правопис 1928 року за не виправданно надмірне вживання літери «ґ», що спричинило тоді масове невдоволення вчительської інтелігенції.

Зауважимо, що вибуховий [g] нестійкий і в інших мовах: перед голосними переднього ряду *i, e* в англійській та італійській мовах він перетворюється в [дж] (*George, Genova*), у французькій – у [ж] (*Gerard*), в іспанській – у [х] (*Gijon*).

Отже, ця нехарактерна для української мови фонема спрямована в минуле і є лише варіантом /г/. Тому вживати відповідну букву доцільно лише в небагатьох усталених словах та хіба що, за зразком грецької мови, після *n* (де першотвірний двознак «γγ» читається як [(н)г]): *ангел, ангіна* тощо.

У зв'язку з цим розширення сфери вживання літери «ґ» сприймається як неприродне явище. Тим більше, що деякі з тих слів, у яких нам пропонують замінити «г» на «ґ», навіть в оригіналі не мають проривного звука [g]. Такі слова, як *геній, геніальний, генератор, нітроген, оксиген* походять від грецького слова *γενος* (укр. *рід*); *генерал* – від спорідненого слова *γενικός* (укр. *загальний; генеральний, головний; капітальний*); *газон* – від *γάζων* (укр. *строчу; шию на машинці*); *гарнір* – від *γαρνίρω* (укр. *прикрашаю; гарнірую*); *гірлянда* – від *γυρλάντα*; *глісер* – від *γλιστήρις* (укр. *ковзання*); *грип* – від *γρίπη*; *дегустація* – від грецького *γούστο* (укр. *смак*); *егоїст, егоїзм* – від *εγώ* (укр. *я*); *ігнорувати* – від *ἰγνорίζω* (укр. *знайомлю; ставлю до відома; знаю*); *плагіат* – від *πλάγιάζω* (укр. *вкладаю в ліжку*); *португалець* – від *Porto + Γαλλία* (укр. *Франція*); *пропаганда* – від *προπαγάντα*. Літера «γ» читається як український звук [г].

Прагнення створити таку просту й однозначну відповідність $g - \gamma$ неодмінно тягне за собою таке ж просте співвідношення $h - z$: *гомонім, газарт, гісторія, Гельсінкі, Сагара, Ганой, Голмс, Гартфорд, Гельмут, Гичкок, стала Гола, голокост, Рагіль, Загар, Паргом, Мигаїло, тьгу та й годі, не пгакайте, гай* гірше, аби інше...

Кажуть, що це нібито віддаляє українську мову від російської – але насправді відбувається віддалення не від російської мови, а від болгарської. Наприклад, назва міста *Hamburg* і в російській, і в українській мовах записується однаково: *Гамбург*. А в болгарській – *Хамбург*. Це стосується більшості слів, які запозичувалися через письмо (це насамперед топоніми).

Представники заокеанської діаспори власне український звук [ɣ] сприймають зовсім не так, як ми, і вимовляють його ближче до нашого [x]: «хосподь», «бахато» тощо. Це дуже близько до звучання англійської фонемі /h/.

Латинська *h* у грецизмах позначає давній еллініський приди́х, який пізніше зник, і в сучасних романських мовах вона здебільшого не вимовляється: *’óra* – *ora* (італ.), *hora* (ісп.), *heure* (фр.). Самі ж елліни англійську *h* транскрибують як χ («хі»), яку англійці прочитують «hai»: *Hamilton* – χ άμιλτον, *Hilton* – χ ίλτον, χ άνια – *Hania*.

В іспанській, італійській і французькій мовах ця літера не читається. Сербохорватська мова дає відповідність $h - x$: *Hrvatska* – *Хрватска*. Та й болгари пишуть: «Хамбург» (*Hamburg*). У румунській мові *h* звучить як [x]: *Mihai* (Міхай), *Hagi* (Хаджі). В угорській – [x]: *Mihály Csikszentmihályi* (Міхай Чікцентміхаї), *Szombathely* (Сомбатхей), у фінській – [x]: *Lahti* (Лахті), *Lehtonen* (Лехтонен), в арабській – [x]: *Mahmoud al-Zahar* (Махмуд аль-Захар), *Rahil* (Рахіль). У сучасній польській мові *h* звучить як [x]. У чеській мові *h* прочитується близько до української [ɣ] тільки в своїх словах, а в запозичених тут звучить [x] ([Горалек 1958, 138]). Англійці, в свою чергу, сприймають чеський звук [h] як близький до свого [g], а не до [h]: *Praha* – *Prague*.

Згідно з дослідженнями [Vasmer 1953–1958; Цыганенко 1970, 519–520], праслов’янському «х» відповідає німецька «h»: *хліб* – *hleinb* (давньонім.), *hleifs* (гот.), *хижуна* – *hūs* (давньонім.). Німецький же [ch] часто звучить близько до [ш]. У відомій праці [Мейє 1951, 37] зазначено, що слов’янський звук [x] менш напружений, ніж німецький *ch*, і легко редукується в приди́хання чи зникає зовсім. Етимологічно англійській *h* відповідає *x*: *house* – *xama*.

У стихійних запозиченнях, де носії мови орієнтуються здебільшого на слух, при відтворенні англійських слів явно переважає відповідність «h» – «х»: *холдинг* (*holding*), *хеджування* (*hedging*) – див. [Шимків 2004]; *хOVER* (*hover*), *хin-твіст* (*hip twist*) – див. [УРТ 1999]; *хіндж* (*hinge*), *хin-xon* (*hip hop*), *хаb* (*hub*), *хакер* (*hacker*), *хелпер* (*helper*), *хілер* (*healer*), *хот-дог* (*hot dog*), *Хаммер* (*Hummer*), *холідей* (*holiday*) – див. [Вакуленко УМ 2010]. Тільки штучно введений «гелікоптер» (який утворює такий собі «термінологічний триплет» із наявними термінами-синонімами *вертоліт*, *гвинтокрил*) порушує цю закономірність.

Українська мова, як спостережено в роботах [Вакуленко ВНАН 1995, 79; Вакуленко ВГК 1996, 88; Вакуленко 1996, 10; Вакуленко УФЖ 1996, 123; Вакуленко 1997, 15], відтворює приди́хання буквою *x*: *ха-ха*, *хи-хи*, *хе-хе*, *хо-хо*, *хан*, *хекати* (а не: “загеканий»), *тьху* (а не “тьгу»), *хахкати* (а не “кагикати»), *чхати* (а не “чгати»), *пхикати* (а не “пгикати»). Український звук [x] дуже варіативний: так, під час його вимовляння

вголос у кінці з'являється гортаний призвук із голосовою складовою (при вимові пошепки – наприклад, слова “хата” – цього не відбувається), який часто й плутають із [г]. Нестійкість звука [x] та його уподібнювання до наступного голосного, а також існування придихових алофонів підтверджується й експериментальними даними – [Бондарко 1977, 103] та [Вакуленко П 1999, 23; Вакуленко 2000; Вакуленко СЕПП АХ 2010, 4049; Вакуленко НЗ (4) 2010, 290–295; Вакуленко ЛугНУ 2010] відповідно.

Акустичні характеристики англійського [h], наведені в працях відомих фонетистів П. Ладефогед [Ladefoged 1975, 182] та К. Стівенса [Stevens 1998, 448], свідчать про близькість цього звука – у переважній більшості випадків – до українського [x]. Зокрема, Пітер Ладефогед зазначає, що на початку слова англійська *h* вимовляється як глухий палатальний тертьовий звук. Цю подібність англійського [h] до українського [x] ми чуємо і «неозброєним» вухом від англійців та англоамериканців.

Порівняльні дослідження акустичних характеристик відповідних звуків [Вакуленко П 1999, 23; Вакуленко 2000; Вакуленко СЕПП АХ 2010, 4049; Вакуленко НЗ (4) 2010, 290–295; Вакуленко ЛугНУ 2010] також переконують, що англійський звук [h] фонетично значно ближчий до українського [x], ніж до [г].

Без урахування цих фонетичних особливостей української мови освоєння нею запозичень із фонемою /h/ так і залишатиметься, за словами К. Г. Городенської [2009, 4], «найскладнішою проблемою».

Отже, практика відтворення англійської (німецької, шведської, фінської, румунської, угорської, хорватської та ін.) *h* українською *x* має вагомі історичні, логічні й акустичні підстави. Відповідність «h» – «x» виправдана для запозичень із чеської та словацької мов. Але змінювати написання тих слів, які вже давно вживаються в українській мові, недоцільно.

1. *Бондарко Л. В.* Звуковой строй современного русского языка / Л. В. Бондарко. – М.: Просвещение, 1977. – 175 с. 2. *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності / Михайло Брайчевський. – [Видання 4-те.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 154 с. 3. Вакуленко ВНАН 1995 – *Вакуленко М.* Про переклад та запозичення чужомовних слів / Максим Вакуленко // Вісник НАН України. – 1995. – № 1112. – С. 7881. 4. Вакуленко ВГК 1996 – *Вакуленко М. О.* До правопису чужомовних географічних власних назв / Максим Олегович Вакуленко // Вісник геодезії та картографії. – 1996. – № 1 (5). – С. 86–92. 5. Вакуленко УФЖ 1996 – *Вакуленко М. О.* Термінологічна правописна конвенція 1993 з точки зору науки термінології: [доп. на засіданні фізичної секції Термінологічної комісії з природничих наук Київського ун-ту 2 березня 1994 року] / Максим Олегович Вакуленко // Український фізичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 122123. 6. *Вакуленко М. О.* Російсько-український словник фізичної термінології / М. О. Вакуленко; за ред. проф. О. В. Вакуленка. – К.: Поліграф. центр Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1996. – 236 с. 7. *Вакуленко М.* Про “складні” проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.) / Максим Вакуленко. – К.: Курс, 1997. – 32 с. 8. *Вакуленко М. О.* Аналіз та синтез звукових спектрів людського мовлення / Максим Олегович Вакуленко // Пульсар. – 1999. – № 6–7. – С. 2023. 9. *Вакуленко М. О.* Акустичні характеристики та інваріанти звуків української мови / Максим Олегович Вакуленко // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДПУ: Філологія, педагогіка,

психологія. – Вип. 1. – 2000. – С. 62-66. 10. Вакуленко УМ 2010 – *Вакуленко М. О.* Розвиток терміносистем і термінотворення / Максим Олегович Вакуленко // Українська мова. – 2010. – № 1. – С. 8893. 11. Вакуленко СЕПП АХ 2010 – *Вакуленко М.* Порівняльне дослідження акустичних характеристик українських звуків [x], [ɣ] та англійського [h] / М. Вакуленко // Соціолінгвістичні проблеми галузевого перекладу в парадигмі євроінтеграції: [матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.], (Київ, 2–3 квітня 2010 р.) / за заг. ред. А. Г. Гудманяна, С. І. Сидоренка. – К. : Аграр медіа груп, 2010. – 508 с. – С. 4049. 12. Вакуленко НЗ (4) 2010 – *Вакуленко М.* Акустичний підхід до проблеми відтворення англійського звука [h] в українській мові / М. Вакуленко // Наукові записки. – Випуск 89 (4). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – 364 с. – С. 290295. 13. Вакуленко ЛугНУ 2010 – *Вакуленко М. О.* Акустичні характеристики та інваріанти українських приголосних / М. О. Вакуленко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки : зб. наук. праць. – Частина II. – Луганськ : Луганський нац. унт, 2010. – № 13 (200). – 352 с. – С. 6481. 14. *Горалек* – Чешско-руський словарь / под ред. К. Горалека, Б. Илка, Л. Копецкого. – Прага : Гос. пед. изд-во, 1958. – 1302 с. 15. *Городенська К.* Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – Вип. VIII / відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2009. – 316, [4] с. – С. 39. 16. *Грінченко Б.* Словарь української мови: [надрук. з вид. 1907/1909 рр. фотомеханічним способом] / упор., з дод. власного матеріалу Борис Грінченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958/1959. – Т. IV. 17. *Історична* граматики української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. – К.: Радянська школа, 1957. – 475 с. 18. *Історія* українського правопису ХVІХХ : [Хрестоматія. Проект «Наукова книга»] / [В. Німчук, Л. Зизаній, М. Смотрицький та ін.]; упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва ; передне слово В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 2004. – 583 с. 19. *Мейє А.* Общеславянский язык / А. Мейє. – М.: Иностранная литра, 1951. – 491 с. 20. *Огієнко І.* Український стилістичний словник: підручна книжка для вивчення української літературної мови / Іван Огієнко. – 2ге вид. – Вінніпег: Тво «Волинь», 1978. – 497 с. 21. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / Іван Огієнко ; [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. 22. *Потебня А. А.* Полное собрание трудов: Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня // [Підготовка тексту Ю. С. Рассказова і О. А. Сычѐва. Комментарии Ю. С. Рассказова.]. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с. 23. *Шимків А.* Англо-український тлумачний словник економічної лексики / А. Шимків. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 429 с. 24. *УРТ* – Українська рада танцю : положення. – Львів, 1999. – 18 с. 25. *Цыганенко* – Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К.: Радянська школа, 1970. – 599 с. 26. *Ladefoged P.* A Course in Phonetics / P. Ladefoged. – Orlando: Harcourt Brace. – University of California, 1975. – 196 p. 27. *Stevens K. N.* Acoustic Phonetics / K. N. Stevens. – Cambridge: MIT Press, 1998. – 607 p. 28. *Vasmer M.* Russisches etymologisches Woerterbuch / M. Vasmer. – Heidelberg, 1953/1958. – Bd. III.